

Aprendre a escriure amb Ciceró: un exemple de pràctica epistolar del segle XV

MONTSERRAT FERRER SANTANACH

University of Massachusetts Amherst

Universitat Autònoma de Barcelona

Departament de Filologia Catalana | Institut d'Estudis Medievals

Submitted: 07/28/25 | Accepted: 09/25/25 | Published: 10/28/25

How to Cite this Article

Montserrat Ferrer Santanach. «Aprendre a escriure amb Ciceró: un exemple de pràctica epistolar del segle XV». *Translat Library* 7, no. 3 (2025).

This work is published under a Creative Commons license (CC BY 4.0), with the exception of the images, which are under copyright of Biblioteca de Catalunya.

DOI: <https://doi.org/10.7275/tl.3532>

ISSN: 2604-7438

Aprendre a escriure amb Ciceró: un exemple de pràctica epistolar del segle XV

MONTSERRAT FERRER SANTANACH

Universitat Autònoma de Barcelona

RESUM: El volum AH 952/10 de la Biblioteca de Catalunya, procedent de l'Arxiu de l'Hospital de la Santa Creu, conté la còpia de documents relacionats amb la marmessoria d'Estefania Carròs i de Mur, que morí a Barcelona el 1511. En el primer foli d'aquest volum, una mà de finals del segle XV hi va escriure l'esborrany d'una carta fictícia en català d'Escipiò Africà adreçada a Ciceró. Aquesta carta és un testimoni primerenc de la pràctica de redacció epistolar, molt freqüent en l'ensenyament del segle XVI. Aquest exercici, potser escolar, exemplifica el protagonisme de Ciceró no només com a model retòric per a l'elaboració de cartes, sinó també com a model moral. L'article presenta el text i el situa en el seu context literari i històric; al final, conté l'edició de la carta.

PARAULES CLAU: Ciceró, Escipiò Africà, família Carròs, epístola, retòrica, ensenyament al segle XV.

És una veritat universalment acceptada que una bona manera d'aprendre a escriure és llegir i imitar bons models.¹ Ja en època medieval, l'ensenyament a tots els nivells consistia en la *lectio*: la

¹ Aquest article s'inscriu dins del projecte de recerca «Los Trastámara de Aragón (1412–1516): circulación libraria y traducciones en su contexto románico y latino» (PID2003–146375NB–I00) del Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades.

lectura i el comentari dels textos canònics de les disciplines que els alumnes havien d'aprendre en cada estadi del currículum.² A partir del segle XV i durant tot el segle XVI, gràcies a la divulgació de l'humanisme i al redescobriments d'obres clàssiques que va significar, Ciceró va esdevenir el model clàssic principal per a l'aprenentatge de la gramàtica i la retòrica. En els nivells elementals, els alumnes començaven redactant frases i paràgrafs, i continuaven amb l'elaboració de cartes seguint el model de les epístoles de Ciceró (Black 2001: 262–70 i 352–3).³ Estan documentats exemples de professors que feien llegir a classe una selecció de cartes de Ciceró, n'analitzaven el contingut, la forma i el lèxic i, després, els alumnes les havien de memoritzar amb l'objectiu de millorar les seves habilitats de redacció i aproximar-se a l'estil de Ciceró; finalment, posaven en pràctica aquests aprenentatges escrivint cartes segons les indicacions del professor, que els podia proposar un tema o bé un gènere de carta particular (Grendler 1989: 212–32). La pràctica de redacció epistolar està ben documentada en els plans d'estudi de gramàtica i retòrica del segle XVI de la Universitat de Barcelona: els registres d'aquesta universitat testimonien com es dedicaven franges horàries a la pràctica epistolar, i també com els professors de diversos nivells ensenyaven retòrica a partir de les *Epístoles* de Ciceró (Fernández Luzón 2005: 50, 53, 55, 127).

1. *Un exercici epistolar en un volum d'arxiu*

Es conserven alguns testimonis d'aquesta mena d'exercicis en l'àmbit català al segle XVI.⁴ Aquí en presentarem un exemple una mica anterior que fins ara ha passat desapercebut i que va identificar Maria Toldrà a

² Vegeu Galino (1973: 511–25), especialment les pàgines 518–9, amb alguns exemples d'exercicis que feien els alumnes a l'escola per practicar el que havien après.

³ També es recorria a passatges de Ciceró per a il·lustrar qüestions sintàctiques diverses, amb el text original i una traducció a la llengua vernacle; així mateix els alumnes havien de fer traduccions de la llengua vernacle al llatí. Vegeu també Mack (2011: 6–7 i 231–2). Per a la utilització de Ciceró a la Corona d'Aragó durant el segle XVI, vegeu Coroleu (2013: 342–4).

⁴ Vegeu-ne mostres a Coroleu (2013).

la base de dades Manuscrits Catalans de l'Edat Moderna (MCEM).⁵ Es tracta d'una carta fictícia breu copiada a finals del segle XV en el segon foli del llibre de marmessoria d'Estefania Carròs i de Mur (Biblioteca de Catalunya, AH 952/10), en què Escipió Africà s'adreça a Ciceró per parlar-li sobre la llibertat d'ànim. Pren com a punt de partida una frase de les *Paradoxes* en què es transmet la idea que una persona que no és capaç de controlar els seus desitjos no pot governar els homes lliures (*Paradoxes* 5.33). Escipió comença igualant l'amor a la llibertat que senten els seus contemporanis a la que havien sentit els antics; la llibertat real apareix quan no hi ha vici —cosa que, com admet l'autor fictici de la carta, Ciceró ja sap molt bé—, per això només les persones que poden controlar els vicis són capaces de governar. Escipió, diu, recorda haver llegit a les *Paradoxes* aquesta idea, i es complau a recordar-la. Al final de la carta, el cabdill romà demana a Ciceró que, si se li acudeix alguna altra idea semblant a aquesta, no dubti a contestar i explicar-la-hi.

És interessant observar que a la carta Escipió tracta Ciceró de *tu*. Tot i que el tractament de *tu* ja s'utilitzava des del segle XIII, el tractament més habitual solia ser de *vós*, fins i tot entre interlocutors propers que es tenien confiança.⁶ El tractament de *tu*, en aquest cas, imita el llatí, i segurament delata la connotació d'igualtat moral i social i la confiança que l'autor real de la carta atribuïa als dos interlocutors ficticis. De fet, l'estil de la carta recorda el to de les epístoles familiars.

La carta sembla una pràctica de redacció epistolar, senzilla, potser escolar, en què l'alumne escriu una epístola fictícia aplicant fórmules pròpies del gènere que podia haver après a classe i posant veu a un personatge (Escipió) protagonista d'obres filosòfiques de Ciceró molt

⁵ MCEM, Id 1576, <https://mcm.iec.cat/veure.asp?id_manuscris=1717> (consulta: 11.07.2025).

⁶ Vegeu Coromines (1992, vol. VIII, 914; vol. IX, 400) i també Batlle *et al.* (2016: 561).

divulgades als segles XV i XVI.⁷ Potser seguia també el tema proposat pel professor. És possible, fins i tot, que aquest exercici no fos una pràctica pròpiament *escolar*, sinó un exercici d'algú amb certa formació retòrica que el fa potser com a entreteniment.

La carta és també una mostra que Ciceró no era només el model retòric, sinó també un model moral. En aquest sentit, les *Paradoxes*, el *Somni d'Escipió* i altres obres morals i filosòfiques breus de Ciceró, així com alguns dels seus discursos, s'utilitzaven en l'ensenyament de la gramàtica per estudiar-ne no només la retòrica, sinó també el contingut.⁸ Amb la pràctica de l'escriptura de cartes, els alumnes aprenien a redactar i a dominar la sintaxi, a estructurar el text, a escollir el vocabulari adequat i a fer servir figures retòriques, però alhora adquirien també un contingut instructiu (Grendler 1989: 229–31). L'autor de la carta conservada al manuscrit de la Biblioteca de Catalunya devia haver llegit aquestes obres de Ciceró, i això explica que el personatge d'Escipió aparegui com una persona d'estat preocupada per la llibertat d'ànim i la moral.

2. Descripció del volum

El volum manuscrit en què fou copiada la carta no ajuda a deduir en quin context es podia haver redactat: no hi ha cap altre text semblant en el volum. Però sí que permet afirmar que fou escrit a finals del segle XV i que l'autor podria haver estat algú proper a la família noble dels Carròs.

El manuscrit AH 952/10 és un llibret de format petit (21,5 × 15 cm) que conté un registre d'actes i la còpia de documents diversos relacionats amb la marmessoria d'Estefania Carròs i de Mur (c.

⁷ En el *Somnium Scipionis*, Escipió Emilià, ja gran, explica un somni que va tenir de jove, en el qual se li aparegueren el seu avi Escipió Africà i el seu pare (Medina 2006). En el *De amicitia*, la conversa entre Gai Leli i els seus gendres Quint Muci Escèvola i Gai Fanni s'inicia parlant de la mort recent d'Escipió Africà, amic de Leli, per tractar sobre l'amistat.

⁸ Black (2001: 262–70) dona exemples de manuscrits que demostren l'ús d'aquestes obres de Ciceró en l'ensenyament al segle XV. Vegeu també Coroleu (2013).

1450/1455 – 1511). El llibre està format per dos quaderns que actualment ocupen en total 45 folis; la documentació relacionada amb l'herència d'Estefania Carròs que s'hi copia (folis VI a XXXVIII) és d'entre 1511 i 1527. Per tant, la còpia és posterior a aquests anys.⁹ Però el primer quadern, més malmès que el segon, comença amb un foli en blanc sense numerar, seguit de la carta d'Escipió al recto del foli I, dos folis més en blanc (folis II i III) i un registre de comptes d'entre 1489 i 1492 (als folis IIII i V), que deixa constància de pensions pagades a Estefania Carròs durant aquests anys i que no té res a veure amb la documentació posterior que segueix a partir del foli VI.¹⁰ Els folis I i II tenen la caixa d'escriptura marcada en llapis; la resta, no. Tant el recto del foli I amb la carta d'Escipió com els folis IIII i V amb el registre de comptes van ser escrits a finals del segle XV: a diferència de la resta del llibre (la part relacionada amb l'herència d'Estefania Carròs), aquests folis estan copiats per una mà (o dues) anterior i amb una tinta clarament diferent. A més a més, en tots tres folis (I, IIII i V) els textos estan ratllats de dalt a baix amb una barra o dues, la qual cosa podria indicar que els dos textos eren esborranys que ja s'havien passat a net al

⁹ La portada del llibre, de pergamí, està molt feta malbé i se n'ha perdut una bona part, sobretot de davant. També s'ha perdut part del cordill que lligava els dos quaderns, de paper, i una de les dues peces de cuir que en protegien el llom per la part del relligat. La còpia del registre i la documentació relativa a la marmessoria d'Estefania Carròs, en català i en llatí, està feta amb una tinta sovint corrosiva que en dificulta la lectura, i amb una lletra poc acurada i poc pulcra; sembla que s'hi identifica més d'una mà. A partir del foli XXXVIII, la resta de folis està en blanc. La primera part del registre, que deixa constància dels actes que portaren a terme els marmessors d'Estefania Carròs i de documentació relacionada amb l'herència, comença amb aquesta rúbrica: «Ací seran continuats molts actes de la marmasseria de la molt nobla dona Stefania de Caros de Mur e de Arborea, que a fets hereus los spitals de Barchinona e de Ceregosa, los quals memorials e trets del manual de mossèn Johan Vilana notari (...)». Malgrat l'ús de la primera persona per part de qui fa la còpia (a la rúbrica i dins el registre), el seu nom no s'esmenta enlloc. La segona part del llibre copia documentació; per exemple, la venda de la baronia de Posada, a Sardenya, del rei Alfons el Magnànim al pare d'Estefania, Nicolau Carròs i d'Arborea.

¹⁰ Entre els folis II i III hi havia hagut un altre foli que va ser retallat. En queda només el marge esquerre, ben retallat i amb el rastre d'algunes lletres i traços escrits pels dos costats, sobretot al verso. Aquests traços són part de la consignació de les quantitats rebudes d'un registre de comptes igual que el dels folis IIII i V. Com que la numeració de folis és consecutiva i no el té en compte, aquest foli va ser retallat en el moment de muntar el llibre o abans.

lloc corresponent. De fet, el text de la carta conté traços fets amb poca cura i taques de tinta que també fan pensar que efectivament era un esborrany.¹¹ Sembla, doncs, que per copiar el registre d'actes i la documentació de la marmessoria d'Estefania Carròs després de la seva mort ja ben entrat el segle XVI, es reutilitzà aquest quadern de finals del segle XV en què hi havia la carta d'Escipió i el registre de comptes i que encara tenia la resta de folis en blanc.¹²

El quadern amb aquests esborranys ja es devia escriure a l'entorn familiar dels Carròs. El registre de comptes, escrit en aragonès (molt castellanitzat), comença amb la rúbrica següent: «Cuento de lo que yo, don Galceran de Castro Carroz, e recebido por la senyora dona Estefania a fi de las pensiones del general d'Aragón como del sensal de dona Aldonca de Gurrea de los anyos de LXXXVIIIº e LXXXX e LXXXXI e LXXXXII». ¹³ Aquest Don Galceran de Castro Carroz, que recollia per a Estefania Carròs les pensions que se li havien de pagar, podria ser Pere Galceran de Castre-Pinós de So i Carròs (c. 1455–1530), fill de Guillem Ramon de Castre-Pinós i de So, i d'Estefania Carròs i d'Arborea, la tia per part de pare de l'Estefania Carròs i de Mur del llibre que ens ocupa.¹⁴ Pere Galceran era, per tant, el seu cosí, i tindria una edat semblant a la d'Estefania, suficient per poder fer aquesta tasca. Es fa difícil distingir, per la lletra, si la carta i el registre foren copiats o no per la mateixa mà i, per tant, si Pere Galceran de Castre-Pinós de So i Carròs fou també qui va escriure la carta d'Escipió

¹¹ Per exemple, la lletra *v* del mot *rescrivint* (línia 21; vegeu l'edició) té a sobre una ratllada per descuit; la *e* del verb *aparelat* (línia 22) sembla corregir una *a*; la *e* d'*egualtat* (línia 20) tampoc té el traç ben definit. No he consignat totes aquestes incidències a l'aparat de l'edició de la carta.

¹² No podem saber si els dos quaderns ja estaven relligats junts, o bé si el segon s'afegí al primer per completar el llibre de marmessoria. El fet que hi hagi un foli retallat que es va extreure abans de la numeració (vegeu nota 10) també és una prova que aquesta part no era definitiva.

¹³ Segueix la llista dels comptes, amb la data, la quantitat i el concepte dels diners rebuts, i en ocasions, qui els hi lliurà.

¹⁴ Per a la genealogia, vegeu la *Gran enciclopèdia catalana*, s. v. Castre i s. v. Carròs.

o bé si foren dues mans diferents.¹⁵ Per la lletra i el tipus de tinta, seria una tercera possibilitat que els dos textos haguessin estat escrits per la mateixa persona (Pere Galceran) amb uns anys de diferència. Sigui com sigui, són textos contemporanis, i això ja situa l'exercici epistolari a finals del segle XV.

3. *Estefania Carròs i el seu llinatge*

Ara, qui era Estefania Carròs i de Mur? Va néixer a Barcelona a mitjan segle XV i era filla de Nicolau Carròs, virrei de Sardenya en època de Joan II (entre 1461 i 1478).¹⁶ Es va criar a la Corona d'Aragó, primer amb la seva mare i després amb la seva tia materna, Isabel de Mur, en entorns propers a la cort reial —Isabel de Mur va estar al servei de la reina Joana Enríquez com a encarregada de la criança i l'educació de la princesa Joana d'Aragó (Velasco 2020: 520). Estefania tenia diverses propietats (per herència de la mare i de la tia) i no es va casar mai; vivia a Barcelona en una casa gran propietat del seu pare, a la plaça de Santa Anna, on es va dedicar a l'educació de noies de famílies de la noblesa i la burgesia, que vivien amb ella. Estefania se'n feia càrrec, els donava una educació i les preparava per al seu futur. Sembla que els ensenyava, a més de tasques com cosir i filar, a llegir i a escriure.¹⁷ Estefania va morir el 1511, deixant un testament que dona molta informació sobre la vida que havia portat i les idees que devia haver tingut sobre l'educació de les noies. Va deixar tots els seus béns a l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona i a l'Hospital de Nostra Senyora de Gràcia de Saragossa. De l'Arxiu de l'Hospital de la Santa Creu és d'on procedeix

¹⁵ Els traços d'algunes grafies s'assemblen molt; per exemple, les *l* enllaçades o les *d* cargolades. En canvi, el traç de la *g*, per exemple, no s'assembla tant. El text de la carta utilitza força abreviatures i podria haver estat escrit amb més pressa. Si fossin dues mans, segurament pertanyien al mateix entorn. Vegeu les imatges a l'apèndix.

¹⁶ Per a la biografia d'Estefania de Carròs, vegeu Vinyoles i Comas (2004).

¹⁷ La biblioteca que tenia Estefania Carròs a casa seva contenia especialment llibres religiosos, però la majoria dels volums, que eren de poc valor, no estan descrits; a vegades s'anota que estan molt usats, la qual cosa fa pensar que potser els feia servir per a ensenyar a llegir (Vinyoles i Comas 2004: 58–9).

el llibre de marmessoria que conté la carta d'Escipió a Ciceró. No deixa de ser curiós que un exercici de pràctica epistolar com aquest es trobi copiat en un llibre de documents relacionats amb una dona interessada en l'educació de les noies.

Apèndixs

Apèndix 1

Edició del text

Scipio Africà, al seu molt amat Tul·li.

- Jatsia que en lo passat temps los nostros majors e antichs pares conscriptes sian estats de libertat molt amadós, lo que en los actes d'èls senserament s'és mostrat, nosaltres en nostre temps me par
- 5 no de menor glòria som afectadós. Y per quant en las veras libertats nostros ànimos no són trobats fins atant que de tot vici són remots, per ço é deslberat dirigir a tu, fidelíssim amich, aquestas presents, per l'autoritat de las quals compregues lo que a tu sé no afretura, ans sols servirà a la tua discreció de hun recort de cosas ja per tu bé conegudas.
- 10 Y és lo que vul dir que aquels sols en aquest món viuhèn en sa potestat qui, senyorejant a sos vics, a altres ab dignitat imperar poden. Car no és digna cosa que algú, no podent a si matex manar, a altres imperar vulla. Y axí'm recort aver-o legit en una de tas *Paradotxas*, a hon dius: «Com ni en quina manera a home libert senyoragerà aquel qui a sas
- 15 copiditats no senyoreja?».¹⁸ E perquè las cosas ben dites no poden ésser prou reduïdas a la memòria, per so ara, parlant ab tu en aquestes, molt me adelit. Id[em]¹⁹ prech que, si altres coses te ocroreran qui ab

¹⁸ «Quo modo aut cui tandem hic libero imperabit, qui non potest cupiditatibus suis imperare?» (*Paradoxa*, 5.33).

¹⁹ Tot i que en aquest context seria més habitual trobar la forma *item*, la grafia *Id* és clara. Podria respondre a l'expressió *Id* o ser un error.

- 20 egu[a]ltat de aquestas pugan metre l'ànimo meu en libertat, aquellas
rescrivint-me te plàsia manifestar. Oferint-me sempre promte y molt
aparelat de obeir a tots los teus preceptes. Està en bon·ora.

1 Tul·li] tulli molt

6 nostros] nostras

6 remots] ~~at~~ remots *amb aq ratllat*

7 tu] tu aquestas *amb aquestes ratllat*

11 qui] qui a so *amb a so ratllat*

20 egu[a]ltat] agultat *corregit en egultat*

20 libertat] libertat ne *amb ne ratllat*

21 manifestar] manifest**ar *amb dues lletres il·legibles cancel·lades*

Apèndix 2

Imatges

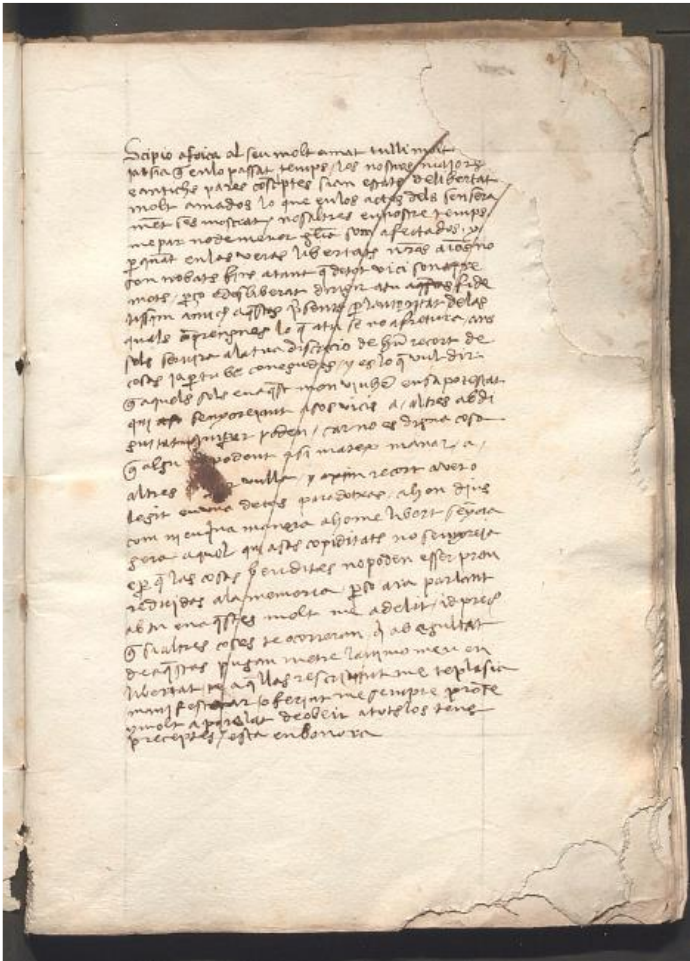

Figura 1: Barcelona, Biblioteca de Catalunya, AH 952/10, fol. 1r; carta d'Escipió

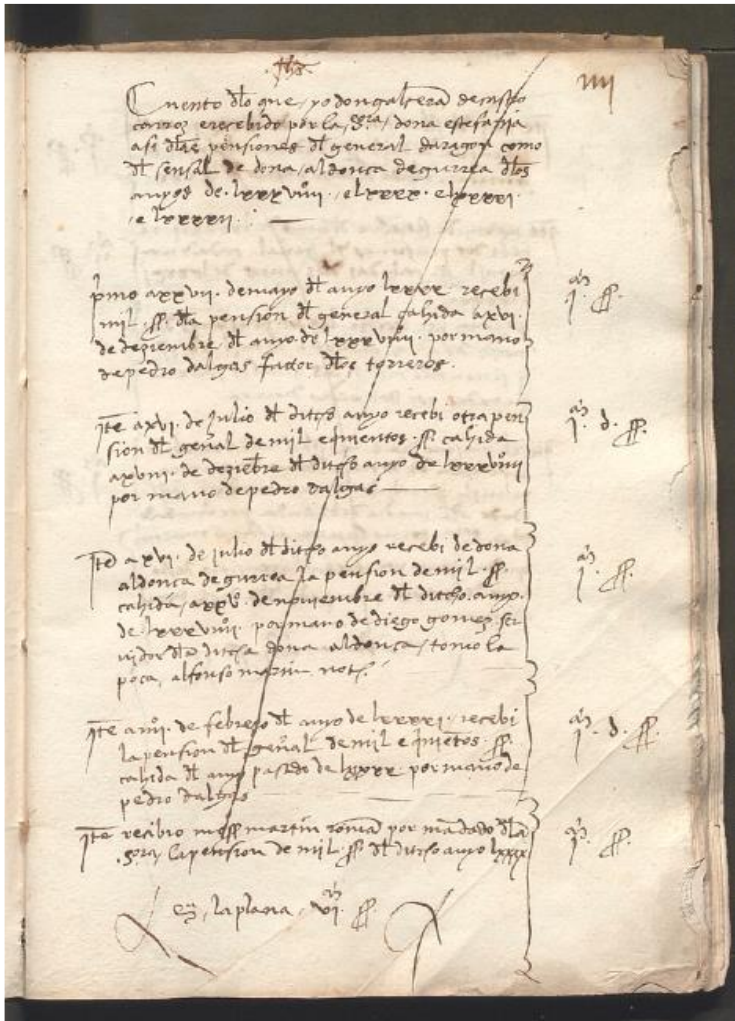

Figura 2: Barcelona, Biblioteca de Catalunya, AH 952/10, fol. IVr; registre de comptes amb la datació del document

Manuscrits citats

Barcelona, Biblioteca de Catalunya, AH 952/10.

Obres citades

- Batlle, Mar, Joan Martí i Castell, Josep Moran, i Joan Anton Rabella. 2016. *Gramàtica històrica de la llengua catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Black, Robert. 2001. *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy. Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coroleu, Alejandro. 2013. «Translating Cicero in Renaissance Catalunya». *Renaissance Studies* 27, núm. 3: 341–55.
- Coromines, Joan. 1992. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. 3a ed. Barcelona: Curial Edicions – La Caixa.
- Fernández Luzón, Antonio. 2005. *La Universidad de Barcelona en el siglo XVI*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Galino, María Ángeles. 1973. *Historia de la educación. Edades antigua y media*. Madrid: Gredos.
- Grendler, Paul F. 1989. *Schooling in Renaissance Italy: Literacy and Learning, 1300–1600*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Mack, Peter. 2011. *A History of Renaissance Rhetoric 1380–1620*. Oxford: Oxford University Press.
- Medina, Jaume. 2006. «El *Somni d'Escipió*. Una lectura actual». *Faventia* 28, núm. 1–2: 53–58.
- Velasco, Irene. 2020. «De la infancia a la juventud: el entorno social de la infanta Juana de Aragón a través de su libro de cuentas (1469–1472)». *Anuario de Estudios Medievales* 50, núm. 1: 505–32.
- Vinyoles, Teresa, i Mireia Comas. 2004. *Estefanía Carròs y de Mur (ca. 1455–1511)*. Madrid: Ediciones del Orso.